

РЕЧ УРЕДНИКА

Средином деведесетих година прошлог века, у сред ратова и разградње државе и друштва, писање о модернизацијским процесима у Србији могло је изгледати у најмању руку необично. Упркос томе, прва два зборника радова које је реализовао Институт за новију историју Србије у оквиру пројекта *Модернизацијски процеси у Србији 19. и 20. века* (1994, 1998) следила су логику тематске разуђености појма модернизације и, судећи по тадашњој међународној научној рецепцији, превазишла су очекивања аутора и учесника. Уз поступно ширење хронолошких граница и отварање запостављених тема и проблема, овај интердисциплинарни пројекат је заживео као својеврсно критичко огледало у годинама деструкције југословенског простора.¹

После 2000. године Институт се, сходно нараслом интересовању за историју Балкана, бавио истраживањем мере утицаја „српског фактора“ у стварању и разбијању југословенске државе, као и питањима двојности идентитета (српство-југословенство), задржавши при том мултидисциплинарни приступ.² У наредном пројектном циклусу³ Институт се окренуо анализама друштвених феномена који посредно у свом фокусу имају рефлексије модерних и ретроградних историјских садржаја на политичку и друштвену стварност српске и југословенске државе.

Током последњег пројектног периода⁴ сарадници Института за новију историју Србије су посредством више десетина монографија, чланака и радова представљених на домаћим и међународним научним конференцијама и радионицама анализирали историјске процесе и интеркултурне промене у више домена обухваћених хуманистичким дисциплинама (политичка, дипломатска, економска и друштвена историја, култура сећања, идентитетске студије и сл.). Концепт *традиције и*

¹ „Napomene urednika“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, knj. 2, Beograd, 1998, str. 8–9; *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Latinka Perović (ur.), knj. 3: Uloga elita, Beograd, 2003, str. 9–10.

² У питању је био пројекат *Срби и распад Југославије: узроци и последице*.

³ *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*.

⁴ У периоду 2010–2015. део сарадника Института за новију историју Србије био је ангажован на реализацији интердисциплинарног пројекта *Традиција и трансформација. Историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (бр. 47019), финансираног од Министарства за просвету, науку и технолошки развој, а који се састоји из три комплементарна потпројекта: „Контексти и компарације: Србија, Балкан, Европа“, „Национални идентитет: политичке, друштвене и културне трансформације“ и „Стратегије баштињења: историјско наслеђе и његова заштита“.

трансформације омогућио је критичко преиспитивање структуре одређених друштвених група (економских, политичких, верских, војних, синдикалних, мањинских, интелектуалних) и сагледавање њиховог места у савременом друштвеном систему. Главни циљ пројекта – уочавање основа друштвене и политичке моћи и доминантних културних образаца (патријархалних, ауторитарних, демократских) и тумачење трансформације друштвене праксе у досадашњем историјском развоју Србије и Југославије – реализован је критичким преиспитивањем преношења нових идеја и трансформације друштвених односа, али и провером актуелних историографских знања о промени друштвених структура у Србији и Југославији у 20. веку. Осим тога, слојевитост феномена националног идентитета сагледавана је кроз интеракцију националних традиција и трансформације друштвених установа и односа.

*

Да би се утврдили правац и степен трансформације друштва, било је неопходно, између осталог, уочити и маркирати тачке историјског дисконтинуитета и у тој равни анализирати, упоређивати и квалификовати промене код сваког од посматраних феномена. Први део посла свакако припада историографији, док се у анализу означених промена и њихових последица укључују и друге хуманистичке науке како би се поузданије препознале силе инерције које спутавају позитивну трансформацију друштва. Ово „насиље погрешног континуитета“ могуће је пратити на институционалном нивоу, у политичким праксама, дипломатији, економији, просвети, религији, друштвеном положају жене, култури сећања, историографији.

Стога и ова књига, прва у низу, представља избор прилога из најновијих истраживања сарадника Института у којима се и даље трага за индикаторима трансформације, чиме се допуњују и заокружују досадашњи резултати. Зборник се састоји из четири целине које обрађују уочене преображаје у сфери политике и друштва. У проширеном уводном делу изложен је општији поглед на тежње Србије 19. века да се, упркос свом полузависном положају, ослободи оријенталног наслеђа и прикључи европској цивилизацији, као и о могућностима савремене употребе њене историјске традиције и баштине. Посебна пажња посвећена је компаративној анализи идеолошких и политичких интерпретација модернизације у домаћој и странио историографији, уз полемички осврт на улогу војног фактора, корене војно-цивилних сукоба и политички интонираних садржаја у новијој стручној литератури. Поред тога, преглед историјских и социолошких чинилаца који су оте-

жавали (или убрзавали) трансформацију Србије и њеног периферног статуса, део је уводног осврта на релевантне теорије модернизације и социјалне трансформације.

Прва тематска целина представља ширу концептуалну платформу у оквиру које се разрађују кључни елементи политичке културе који су у већој мери усмеравали и дефинисали спољнополитичку оријентацију, на чему ће у овом поглављу бити посебан нагласак. Код спољнополитичких тема однос традиције и трансформације је „захвалнији“ за посматрање, нарочито уколико се анализи подвргне неколико паралелних (и екстремно различитих) идеолошких и политичких образаца, као што је то био случај у српско-руским, односно југословенско-совјетским односима. Иако су појединачни аспекти ове крупне теме до детаља истражени (од руске емиграције до сарадње у Другом светском рату), неопходно је указати на природу трансформација друштвено-политичких односа две државе које имају прилично високо место у националној свести и традицији.

Ту врсту одступања од континуитета могу осветлити чак и најзглед „мале“ теме, као што је нпр. школовање југословенских дечака у совјетским војним школама у годинама иза Другог светског рата. Њоме се дочарава шири контекст неопходан за разумевање апсорпције совјетских утицаја, али и региструју места дисконтинуитета условљена радикалном променом у односима две земље, као што је то био случај 1948. године.

Једна од тачака дисконтинуитета за којом је могуће трагати су знаке побољшања у традиционално лошим српско-бугарским односима који се могу пратити још од почетка Велике источне кризе. Ретке периоде добросуседства у којима су међусобне предрасуде потискиване у други план прекидали су међународна арбитража, непредвидиви токови на унутрашњој сцени две државе и непопустљивост обе стране око македонског питања. Покушаји трансформисања билатералних односа кроз промоцију привредног и културног зближења били су својствени Југословенско-бугарској лиги која је деловала у међуратном периоду, између осталог, кроз амбициозну издавачку делатност. У запостављене аспекте односа две земље спада и узајамна комуникација њихових православних цркава између два светска рата, због чега је реконструисана фаза делимичног приближавања до које је дошло посредством једне међународне организације. Анализа ових „допунских“ дипломатских канала, који су функционисали упоредо са јачањем званичних билатералних веза, указаће на ограничене домете алтернативних покушаја

превазилажења уврежених представа и митова о традиционалном антагонизму две суседне земље и њихових народа.

И југословенско-италијански односи су одолевали позитивној трансформацији. Комплексне везе Југославије са Италијом, оптерећене наслеђем нерешених територијалних спорова и питањима мањинских права, ушле су тек током 70-их у период нормализације упркос томе што су две земље припадале политички и идеолошки инкомпатибилним међународним савезима. Кроз сва три примера (а нарочито у случају Бугарске и Италије) доминирају покушаји унапређења билатералних односа који, посматрани у ширим временским оквирима, делују тек као „девијације“ и незнатна одступања од традиционалне матрице, оптерећене узајамном негативном стереотипијом.

У другој тематској целини ове књиге изложени су текстови који на експлицитнији начин сликају социјалне трансформације у Србији и Југославији. С обзиром на доминантан аграрни карактер Србије, било је неопходно указати на особености политичког живота сељаштва између два светска рата, анализирати његову партиципацију у политичком животу (која је такође један од знакова модернизације, о чему ће бити речи у уводу), те општи однос сељаштва према власти, политичким партијама и предизборним кампањама.

Један од „заштитиних знакова“ југословенске краљевине од кога је у раној социјалистичкој фази прављен јасан отклон била је чиновничка корупција, неугодно монархистичко наслеђе на коме је требало доказивати трансформацијски потенцијал и етичке основе новог система „народне власти“. Отуда је било прикладно уврстити у ово поглавље свеобухватну анализу тог феномена и његових политичких и друштвених импликација у стамбеним односима, спољној трговини и емиграционој политици Краљевине СХС. Из сличног разлога може бити илустративна студија о методама формирања и трансформације текстилне индустрије, уз компаративну анализу територијалног распореда и порекла капитала који је диктирао степен развитка одређеног подручја. Зависно од концентрације иностраног капитала (за који се испоставило да је ефектније покретао привреду од домаћих инвестиција) варирао је и степен прогреса, што је отворило и неке од дилема којима се уз мноштво политиканства бавила историографија, попут оне о економској оправданости уједињења.

Оцртавање историјских тачака и топоса на којима се оштрије испољавају „силе“ дисконтинуитета нарочито је упадљиво током ратних и револуционарних периода. Тако су промене у аграрној структури на простору окупиране Југославије током Другог светског рата са-

гледане као плод интеракције идеолошких и економских чинилаца, те привредних интереса окупатора и поступака квислиншких режима над обесправљеним становништвом.

Степен економске и друштвене трансформације може се утврдити и посредством анализе механизма државне контроле над привредом у социјалистичкој Југославији. Један од текстова у овом зборнику прати кретање привреде од планске ка мешовитој, указујући на јак државни интервенционизам и партијску кадровску политику по предузећима, који су довели до хаотичног стања у привреди средином 60-их.

Трећа проблемска целина књиге обухвата неколико историографских слика посвећених друштвеним променама и односу према традицији у социјалистичкој Србији и Југославији. Радикални друштвени преображаји проистекли из социјалистичке револуције захватили су готово све сегменте друштвеног живота, па тако и спорт и физичку културу. Међутим, иако је спортска политика грађена на етатизованим основама нове, социјалистичке идеологије, поставља се питање да ли је било јасне трансформације и дисконтинуитета у односу на југословенску краљевину, јер су спорт и физичка култура и даље остали средство „друштвеног инжењеринга“.

На посредан начин мера совјетских утицаја се може сагледати кроз идеолошко-политичке интерпретације средњовековних тема у цбеницима историје у земљама-сателитима СССР-а. Осим степена идеологизације цбеника, може се уочити и специфичан однос југословенских комуниста који су и у тој сфери тежили авангардном спровођењу совјетских утицаја, што је учињено идеолошки веома функционалном симбиозом националне средњовековне историје и марксистичке идеологије.

Укрштање патријархалних и модерних вредности у српском друштву у великој мери је обележило и период социјалистичког поретка. Без обзира на то што су уклоњени основни чиниоци друштвене неједнакости жене (од чијег статуса у заједници зависи ниво модернизације), асиметричност родних улога у породици је и даље кочила њену еманципацију. Другим речима, модернизацијски искорак у формално-правном статусу жене није успео да промени традиционални породични образац, што је у коначном исходу поново производило родну неједнакост. У тексту који обрађује ову тему биће указано на неравномерност тих промена и својеврсну ретрадиционализацију која је дестимулисала растакање виталног патријархалног обрасца.

Питање консолидације друштвеног идентитета самоуправне социјалистичке заједнице такође је могуће сагледати у „кључу“ тради-

ција–трансформација због чега је један од текстова у овом зборнику посвећен феномену војних парада као важном елементу друштвене кохезије социјалистичке Југославије. Анализа (дис)континуитета у култури сећања и неговању традиције ослободилачких ратова на једном локалном узорку омогућила је дубинско сагледавање развоја различитих политичких и идејних система, али и артикулација идеологије у оквиру ширих просторних координата.

*

Редакција овог зборника радова жели да се захвали свим колегама које су протеклих година учествовале у реализацији пројекта *Традиција и трансформација. Историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку*, а првенствено његовом руководиоцу др Момчилу Митровићу, научном саветнику у пензији и доскорашњем директору Института за новију историју Србије. Током његовог мандата Институт се профилисао као референтна установа за изучавање модерне националне и балканске историје, а захваљујући богатој сарадњи са иностраним научним институцијама и учешћу сарадника Института на светским конференцијама и пројектима позиционирао се и у међународним оквирима. Такође, дугујемо захвалност великом броју колега из земље и иностранства који су се прихватили рецензентског посла. Будући да овај зборник радова презентује само мањи део истраживања која због свог обима нису могла бити обухваћена постојећим пројектним публикацијама,⁵ Институт за новију историју Србије ће настојати да, у наставку ове едиције, питањима традиције, друштвених и политичких трансформација приступи из што ширих и разноврснијих перспектива.

⁵ Током актуелног пројектног циклуса сарадници Института су објавили 71 монографију (од чега две међународне), 92 рада у међународним и 118 у домаћим зборницима радова, 32 рада у часописима са СЦИ-листе (или оних који су верификовани од МПНТР) и 155 у домаћим часописима. Поред тога, публиковано је 38 радова са међународних научних конференција, а забележено је и 20 учешћа у припреми запажених музејских изложби.